

Оксана КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

Українське джерелознавство періоду романтизму

Надзвичайно цікавим об'єктом дослідження є джерелознавство епохи романтизму.

Хоча джерелознавство як наука в своєму тезаурусному визначенні сформувалася лише наприкінці 19 ст., але й для попередніх епох можна визначити зміст цього поняття та основні завдання джерелознавства. Так, для епохи просвітництва на думку більшості фахівців було характерним уявлення про підпорядкований характер роботи зі старожитностями. В цілому вони поставали як матеріал для підтвердження вже готових історіографічних концепцій, сформованих в межах філософського знання.

В епоху романтизму специфікою джерелознавства було те, що воно зорієнтовувалося на вивчення перш за все самих залишків минулого і лише потім на з'ясування їх джерельного потенціалу.

В епоху романтизму спостерігається сплеск інтересу до залишків минулого. Численні експедиції в далекі країни, вивчення національних пам'яток минулого – це лише найбільш яскраві прояви посилення інтересу до старожитностей, що насправді охоплює всі рівні соціобуття: від системи влади до моди.

Інтеграція старожитностей в систему влади є багато в чому вирішальним фактором для посилення їх позицій в усіх інших сферах соціобуття.

Торкаючись питання влади і старожитностей, варто зазначити, що в епоху романтизму вони тісно контактують, перш за все через певну формулу, що набирає в цей час ідея реформування влади.

Ідея конституційної реформи – це ідея безособової влади, влади закону. Для її закорінення в суспільну свідомість була обрана форма історичності, давності суспільного договору. Відшукувались і популяризувались в першу чергу ті старожитності, що підтверджували давність, традиційність такої системи влади. З відмовою від консти-

туційних реформ влада продовжує звертатися до авторитету старовини, використовуючи старожитності як ефективний чинник формування владних стратегій: ідеології, системи суспільного контролю та аналітики.

В ідеологічному плані в Росії миколаївських часів старожитності покликані головню відстоювати ідеї самодержавства та кріпосництва.

Якщо роль старожитностей у забезпеченні ідеології має певну історію [1], більш традиційна, отже, й більш вивчена, то залучення старожитностей до сфер контролю над суспільством є інновацією миколаївських часів і заслуговує на подальше вивчення.

Площиною взаємин влади і старожитностей є історичний архів, як простір, в якому формуються владні стратегії й технології суспільного контролю. Особливо виразною ця площина стала за часів царювання Миколи I. Для потреб влади був створений архів при Канцелярії його Імператорської Величності [2]. Він відрізнявся від інших не лише більшою впорядкованістю, але й спрямованістю. Хоча сюди потрапляли різноманітні матеріали (від відомостей про неврожаї і “пророків” до історій змов і бунтів), вони мали єдине призначення – інформувати владу про небезпеку, що їй загрожує. Це був архів страху влади – історія суспільного бунту, а також причин і факторів, що можуть призвести до нього. Зберігаючи історичний матеріал певного роду, влада отримує можливість вивчати причини, механізми, що можуть збурити великі маси людей, а також віднайти сотні історичних рецептів боротьби з бунтом. Тобто такий архів дає широкі можливості для аналітики, для формування механізмів упокорення, а головне - для віднайдіння запобіжної технології.

Інший приклад, коли органи влади в своїй аналітиці спиралися на старожитності, взятий з часів царювання Олександра I. Історія в ті часи вважалася панацеєю від багатьох бід. В ній шукали історичних рецептів вирішення сучасних проблем. Тому під опіку влади потрапили ті старожитності, що містили інформацію про історію того чи іншого питання, а також фахівці, що мали досвід роботи з такими старожитностями. Тому в бюрократичному апараті часів Олександра I відмічають засилля істориків. До чиновницької служби залучалися як історики (М.Карамзін був не лише істориком але й чиновником, так само як і М.Бантиш-Каменський), так і фахівці з різноманітних галузей, які добре знали відповідні архівні документи з відповідного

питання та його історію. Особливо такої аналітики органи влади потребували при здійсненні фінансово-економічних реформ. Так, М. Балугянський в свій час на замовлення державної установи здійснив дослідження історії фінансової адміністрації, починаючи від часів Петра I і до 1812 року. Він же був з 1826 по 1847 рік начальником другого відділу імператорської канцелярії і постійно залучався до проблем кодифікації законів, економічних реформ, нагляду, юридичної експертної оцінки. Найбільш значною була порівняльна робота з історії різноманітних господарських систем. Цікавим є і той факт, що людина, фахом якої була історія, в той же час творила сучасні, часто напряду не зв'язані з історичною традицією реформи. Так М. Сперанський радився з ним з проблем зведення сучасних законів Російської імперії. Прикладів роботи істориків, в тому числі й вихідців з України, у органах влади можна навести достатньо багато, що вказує на певну тенденцію, властиву цій епосі.

Окремо стоїть питання про спроби з'ясувати, які саме закони потрібно виробити на основі аналізу ментальності, традицій тощо. З'ясувати чому ті, чи інші, скажімо європейські ідеї, що прекрасно працюють і дають результати, не приживаються в Росії; який фактор необхідно врахувати, щоб новий закон прижився тощо. В цьому плані цікавий досвід адміністративних реформ М. Сперанського, який просто переносив адміністративну структуру наполеонівської Франції на російський ґрунт і офіційна записка М. Карамзіна на ім'я імператора, зроблена на основі вивчення історичних джерел. М. Карамзін стверджував, що ці закони не можуть прижитися, а, отже, не можуть бути перенесеними на російський ґрунт, оскільки суперечать "російському духу". В якості аргументації були залучені історичні приклади спроб перенесення європейських реформ на російський ґрунт і те, як вони не прижилися.

Модель взаємодії старожитностей і верховної влади цілком екстраполюється на українські реалії першої половини 19 ст. Зацікавленість старожитностями простежена в дослідженнях з історії діяльності місцевої влади, державних установ, окремих державних службовців [3].

В другій чверті 19 ст. влада, потребуючи старожитностей, дбає про їх збирання, збереження та популяризацію. В Російській та Австрійській імперіях в цей час розбудовується система державних архівів. Створюється низка установ, що займається популяризацією старожитностей.

Інтеграція старожитностей в систему влади стимулює їх активніше поширення в інших сферах соціобуття. Зразком руху старожитностей по вертикалі суспільних страт, зокрема, від влади до сфери моралі й моди, є формування в епоху романтизму образу царя як голловного шанувальника і колекціонера старовини.

Однією зі сфер соціобуття є наука. В науковій сфері актуальною стає перш за все старожитність в якості пам'ятки. Як вважається, пам'ятка не лише свідчить про історію, але й сама є історією, а, отже, й заслуговує на окреме дослідження.

Навколо вивчення пам'яток минулого вибудовується ціла система наукових практик, що формують “обличчя” тогочасного джерелознавств. Одні з них зорієнтовані на дослідження і опис зовнішніх ознак пам'ятки, інші настроєні на її розуміння, а ще інші – на популяризацію цілісного образу пам'ятки минулого.

Окрім замилювання старожитностями, романтизм відзначився ще й спробами з'ясувати їх джерельний потенціал, а саме, бути джерелом для реконструкції минулого.

В уявленні романтиків джерело не просто повинно підтверджувати істріографічну концепцію, але й розповідати про історію. Коли такі джерела віднаходяться, історія всуціль komponується з текстів пам'яток, яскравим прикладом чого є “Україна” П.Куліша.

Таке бачення ролі й місця джерела було зумовлене тим, що саме уявлення про історичне джерело виростає з більш широкого уявлення епохи про “пам'ятку” як про самоцінне явище.

Дійсно, в другій чверті 19 ст. навіть на рівні термінології ці поняття ототожнювалися. Терміни “історичне джерело” і “пам'ятка” вживаються однаково часто і означають фактично одне коло предметів і явищ. Лише згодом у визначенні змісту поняття “історичне джерело” нарощується семантика, що позначає функціональне його призначення – інформувати.

Аналіз фахової термінології, теоретичних досліджень дає підстави стверджувати, що епоха активно рефлексувала над питаннями джерелознавчого характеру.

Підсумовуючи теоретичні висліди, зроблені в епоху романтизму, можемо зазначити, що в цей час панувало ідеалістичне уявлення про старожитності та їх джерельний потенціал. Пам'ятки минулого є результатом не стільки матеріальних потреб, як наслідком духовних зусиль. Причому, за твердженням романтиків, частка розсудковості в

них є досить незначною. Історичні джерела в більшій мірі є проявом підсвідомих або неусвідомлених процесів: вони створювалися під впливом вірувань, традицій, настанов.

Звідси постає питання про методи пізнання історичних джерел. Якщо вони не є свідомим відображенням дійсності, а інформація, що в них міститься є досить закритою (оскільки зі зміною епох культурологічний контекст їх створення зникає), то й раціоналістичні методи втрачають свою провідну роль в процесі пізнання історичних джерел. Вони поступаються місцем ірраціональним: інтерпретації, інтуїції, дивінації.

Окрім з'ясування природи історичних джерел та методів їх пізнання, істориків-романтиків цікавила й система їх взаємозв'язку, тобто джерельна база історичних робіт. Якою вона має бути? На це питання дає відповідь теоретична частина спадку істориків-романтиків. Якою вона є насправді? На це запитання відповідає аналіз джерельної бази історичних досліджень, зроблених в епоху романтизму. І тут у окремих випадках є розбіжності. Зокрема, в питанні ролі й місця письмових джерел у пізнанні минулого.

Якщо теоретично історики-романтики відкидають провідну роль письмових джерел, то фактично (принаймні на рівні кількісного використання) вони продовжують домінувати. Традиційні види письмових джерел в епоху романтизму лише збільшуються. За рахунок віднайдення і публікації збільшується кількість задіяних літописів і актів. Окрім того, залучаються нові види письмових джерел, такі, як приватно-правові акти, мемуари та щоденники, епістолярна спадщина тощо. Епоха романтизму в якості історичних джерел активно використовувала літературні пам'ятки та релігійні тексти.

В той же час теорія і практика збігаються по цілому ряду питань. Зокрема, проголошення тези про те, що всі без винятку залишки старовини свідчать про неї, розширює джерельну базу за рахунок речових пам'яток. В історичних дослідженнях залучаються археологічні знахідки для реконструкції найдавнішої історії, речові пам'ятки ужиткового характеру – для увиразнення більш пізніх епох. Так, П.Куліш використовує предмети етнографії для дослідження епохи козацтва.

Також теорія і практика збігаються і у вирішенні питання усних джерел. Саме їх історики-романтики проголошують головними джерелами історії України. Вони відповідають багатьом вимогам романтичної епохи. Зокрема, фольклор, на думку романтиків, є джерелом

несвідомісного характеру, носієм народної версії історії України, формою емоційного переживання історичного потоку. Думи та історичні пісні стають головним джерелом і цьому є підтвердження й на рівні аналізу джерельної бази історичних досліджень. Вони не лише залучаються в якості матеріалу для реконструкції минулого, але й в межах джерельної бази відіграють роль парадигми: традиційні письмові джерела фольклоризуються, серед усього різноманіття джерел відбираються ті, що увиразнюють народну концепцію історії України.

Найбільш популярні історичні джерела є й найбільш задіяними в якості постачальників історичної інформації. Так, відомо, що одним з головних джерел епохи романтизму є “Історія русів”. Саме вона й зазнає найбільшої рефлексії. Так “Історія Малоросії” М. Маркевича є в той же час і апологією цієї пам’ятки. М. Максимович обґрунтовує значення “Історії русів” як носія історичної істини.

Роздуми М. Максимовича над цією пам’яткою по одному епізоду, а саме біографії П. Конашевича-Сагайдачного є досить показовими. У статті “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного” [4] “Історія русів” виступає в подвійній якості. Перш за все – це історичне джерело, одне з основних, за допомогою якого М. Максимович досліджує зазначену тему. Але в той же час “Історія русів” є зразком для М. Максимовича в осягненні історичної суті.

В розділі першому “Анахронізми в повіствуванні про Сагайдачного” він аналізує розбіжності, а саме помилку, допущену Г. Кониським щодо І. Мазепи і П. Сагайдачного, яких він робить сучасниками. За допомогою додаткових джерел він відновлює правдивість історичного факту, усуваючи анахронізм.

Але цим М. Максимович не обмежується. “Історія русів” загалом (й епізод з датами життя П. Сагайдачного і П. Могили зокрема) проаналізований не лише щодо достовірності факту, його так би мовити буквральності, але й щодо істинності: “Ці два великі мужа, в історії Г. Кониського, начебто спеціальною помилкою, зближені і представлені за одне і разом діючими в Києві. Примітна обмлівка!” [5, с.337]. Отже, в такому плані цей епізод виступає вже не як анахронізм, а як певний концептуальний задум Г. Кониського, через який він оприлюднює глибоке розуміння історичних подій, а саме їх сенс. Слід зазначити, що з такою оцінкою згоден і сам М. Максимович, неодноразово зближуючи ці дві історичні постаті в їх символічності для історії України.

Зроблений в подальшому аналіз М.Максимовича все більше й більше проливає світло на символічний характер цієї пам'ятки. Спочатку М. Максимович немов би зменшує, невілює значення цієї помилковості в датах. Він говорить, що і в сучасних поважних істориків трапляються подібні помилки, зокрема у Є. Болховітінова. Але справа навіть не в цьому. Значення повісті Г. Кониського настільки велике, що воно не може бути зігнорованим попри наявні в ній помилки хронологічного і фактографічного характеру.

Значення “Історії русів” в якості історичного джерела полягає в тому, що є унікальним джерелом, оскільки дає знання про сутність явища: “Справа в тому, що Кониський, при всіх своїх приватних недоліках, дає нам загальне поняття про характер Сагайдачного вірніше, ніж нові дослідники Малоросійської історії...” [6, с.340]. “Історія русів” є глибоко символічною для М. Максимовича, оскільки прагне пояснити історію, а не лише відтворити події минулого.

Аналіз цілого ряду чинників (теоретичних досліджень, визначення групи найбільш задіяних історичних джерел а також напрямків фальсифікації) дає можливість вивести образ ідеального історичного джерела, так, як його уявляли романтики. Отже, на думку романтиків, ідеальне джерело для реконструкції історії – це національно забарвлений з високим ступенем міфологізації наратив, викладений в поетичній формі.

Підсумовуючи здобутки українського джерелознавства періоду романтизму, як головний можемо виділити формування грандіозного проекту національного джерела історичної пам'яті. Це перш за все легендарне джерело, що є, послугуючись терміном О.Забужко, інфраісторичним: воно не підвладне тліну, його не можливо знищити. Це народний образ “прихованого льоху”, поетичний – “криниці пам'яті”, інтелектуальний – “Божественних скрижалей”, “книги землі”. Таке джерело несе інформацію про “справжню історію” України, історію, що підносить і звеличує народ, не даючи йому поринути у небуття в часи бездержавності.

Джерела та література:

1. Зокрема, в Російській імперії до авторитету старожитностей звертався не лише Микола I, а й Катерина II, хоча міра зацікавленості і роль старожитностей в ідеології різна. Якщо за Катерини II вони лише підтверджують якусь певну ідеологічну тезу, то за часів Миколи I старожитності безпосередньо беруть участь у формуванні імперської ідеології.

2. Маяковский И.Л. Очерки по истории архивного дела в СССР. – М., 1960.

3. Роль і місце ідеологічних чинників у відкритті й функціонуванні наукових установ висвітлено в наступних дослідженнях: Патриція Кеннеді Грімстед. Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів// Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – Київ, 1997. – С. 11–33; Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д., 2003; Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002

4. Максимович М. Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном. / Собр. Соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 336–357.

Оксана Ковальчук (*Київ, Україна*) **Українське джерелознавство періоду романтизму.**

Стаття присвячена вивченню історії українського джерелознавства, зокрема, одного з його етапів, що обіймає другу чверть 19 ст. і називається епохою романтизму. Автор звертає увагу на специфіку й особливості методики джерелознавчої роботи в цей період, на становлення фахової термінології, та на комплекс уявлень про місце і роль історичного джерела, що сформувалися в епоху романтизму.

Ключові слова: джерелознавство, романтизм, історичне джерело, методика.

Оксана Ковальчук (*Київ, Україна*) **Украинское источниковедение эпохи романтизма.**

В статье изучается история украинского источниковедения, один из его этапов. Хронологически он занимает вторую четверть 19 в. и называется эпохой романтизма. Автор обращает внимание на специфику и особенности методики источниковедческой работы в этот период, на становление терминологии и на комплекс представлений о месте и роли исторического источника.

Ключевые слова: источниковедение, романтизм, исторический источник, методика.

Oksana Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*) **The Ukrainian Source Studies in Romanticism's period.**

The article is devoted to a study of the Ukrainian source studies' history, in particular, of one of its stages that embraces the second quarter of the 19th

century and called the Age of Romanticism. The author turns her attention to specificity and special features of that period's source studies work methods, to a formation of special terminology and to the complex of notions about a place and a role of historical source that was formed in the age of Romanticism.

The key words: Source studies, Romanticism, historical source, methods.